

*Наталія Петрівна МАРЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9814-0826>*

ПРЕЗЕНТАЦІЯ БІОГРАФІЧНОГО ЗНАННЯ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ БІОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ ДЛЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

Проаналізовано типові зразки українських біографічних видань fiction та non-fiction для дітей і підлітків 2014–2020 рр., які репрезентують найпоширеніші стратегії вітчизняного біографічного письма. Біографічне знання розглядається як засіб формування біографічної свідомості та одна з «м'яких соціальних технологій». Означені типові риси біографічних книг-картинок, біографічної прози, синтетичних довідкових видань, зокрема домінування ілюстративного ряду та мотивуючої складової частини біографії.

Ключові слова: біографічні видання для дітей і юнацтва, книга для дітей і юнацтва, біографістика, біографічна прагматика.

Біографічне знання як сукупність усталених на даний момент у конкретній спільноті біографічних фактів і наративів у дискурсі книги для дітей і юнацтва може розглядатися в кількох площинах: 1) воно є одним із найпотужніших засобів формування біографічної свідомості особистості, що прямо пов'язано зі становленням її ідентичності та здатністю формувати суспільно прийнятні життєві стратегії; 2) інтерпретація та презентація біографічного знання для користувачів-дітей як складова частина біографіки та біографічної прагматики є однією з найпоширеніших «м'яких соціальних технологій»; 3) а також вони — джерельна база дослідження історії конструювання смислів у соціокультурному бутті спільнот та 4) яскраві маркери трансформації культурно-історичної пам'яті.

В Україні після переломних подій 2014 р. потреба формування культурно-національної ідентичності та виходу за межі пострадян-

ської (постколоніальної, посттоталітарної) свідомості викликала до життя концептуально нові біографічні проекти. Поряд зі стрімким зростанням появи на ринку перекладної біографічної книжки стрибкоподібно зросло видання власне українських біографічних книг для дітей [2]. Важливо також, що авторами новітніх біографічних книжок для дітей в Україні здебільшого є представники покоління, сформованого протестними акціями останніх десятиліть, які мислять себе лише і тільки вільними людьми незалежної держави з великим минулим і перспективним майбуттям, акцентовано протиставляючи себе «людині радянській».

Водночас класична теза М. О. Рибнікова («Биографии и их изучение», 1920) про виняткове виховне значення в становленні особистості художньої біографії, котра у прочитанні дитини набуває пізнавального значення, оскільки містить відомості про історичні факти, побут і культуру певної епохи і тим сприяє розвиткові читача, поглиблює його знання, втратила актуальність. Бо новітня біографія для дітей часто присвячена негативному досвіду чи постатям, які жодним чином не є «зразковими», або не містить жодного іншого фактажу, окрім «міток», що роблять героя біографічного нарративу впізнаваним симулякром. Такий хід біографіки для дітей цілком закономірний, оскільки екзистенційні й нарративні виміри нашого буття постійно взаємопроникні (за Ю. Лотманом) і тому подальший розвиток української спільноти і кожного окремо насамперед залежить від того, настільки якісно й повно ми «проговоримо» ВСІ відомі нам життєві сценарії (зокрема й травматичні, замовчувані чи міфологізовані). Переповідання їх дітям підсвідомо видається більш простим і легітимним нарративом, бо йдеться, фактично, про прийняття суспільною свідомістю соціальних проблем і конфліктів через письменника як посередника між дитиною та її соціалізацією. Цю функцію літератури для дітей і юнацтва дуже точно окреслила свого часу Ольга Папуша: «У кожному разі ідеальна, віртуальна за своєю природою, література з дитинства, як і будь-який інший мистецький феномен, до певної міри є «практикою себе» (М. Фуко), способом індивідуального самопозиціонування, утворення Я-концепції, тобто специфічним механізмом формування культурно обумовлених сценаріїв поведінки людини та формою їхнього засвоєння. Крім того, з дитячою літературою, безумовно, пов'язана ідеологія й політика — теорія і практика маніфестації дитинства у суспільстві, де вона — література — відіграє роль маркера соціальної динаміки та процесуальності, особливого конституанта й каталізатора образу дитинства, його місця та ролі у мінливому світі смислів і форм» [3, с. 108]. Нині до цього додається також факт, що твори для дітей та юнацтва загалом відчутно «дорос-

лішають», пропонуючи лише оновлені форми для комунікації на відповідному віковому рівні («картина безвікового світу» Ж. Дерріди). Тому «дитячий» біографічний дискурс часто є носієм «дорослих» сенсів, тем і проблематики. Ось чому так важливо нині з'ясувати ресурсний потенціал біографіки для дітей як зразка «життєвого сценарію» та спробувати розглянути біографічне читання як корекційну технологію, спрямовану на виокремлення деструктивних сценарних установок у дитячому віці, сформованих під впливом заборон і драйверів батьків.

Метою нашої статті є попередній аналіз біографічної прагматики (зокрема моделей біографічної реконструкції) на прикладі типових зразків українських біографічних видань fiction та non-fiction для дітей 2014–2020 рр., які репрезентують найпоширеніші стратегії вітчизняного біографічного письма (видання «ІРІО», «Видавництва», «Видавництва Старого Лева», Неллі Топської, Христини Лукашук та ін.).

Задля цього ми скористаємося методами відбору, типологічного (зіставлення, аналогія, систематизація, узагальнення), герменевтичного, наративного аналізу, а також низкою концептів «соціокультурної семіотики» (М. Бахтін та Ю. Лотман) та поняттям «життєвого сценарію» Е. Берна.

Джерельну базу дослідження становить вибірка *de visu* з репертуару книг, представлених у фондах НБУВ та НБУ для дітей на 1.02.2020 р.

Герменевтичність біографічного знання зазначали Д. Леві (герменевтичний тип біографії) та Ю. Хабермас (концепція «життєвого світу» індивіда), поняття «біографічної герменевтики» як «можливість розуміння, інтерпретації життєвого шляху особи в контексті історії та культури» широко застосовує С. Іконнікова та І. Голубович (концепція соціокультурного та соціофілософського аналізу біографії). Текстуальність вважав обов'язковою умовою осмислення та динаміки біографії як жанру, особливого типу нарації О. Валєвський, який розглядав біографіку як пізнавально-рефлексивну галузь і процес міждисциплінарного відтворення / описування взаємодії особистості та суспільства.

Для нашого дослідження важливо також встановити принципову межу зіставлення персони та персонажа в художньому тексті дитячої книги (тут — біографічної). Цікавий підхід пропонують Малін Алкестранд (Malin Alkestrand) та Кристофер Оуен (Christopher Owen), обґрунтовуючи, що ні умовний автор, ні умовна чи реальна читацька рецепція не є необхідною умовою когнітивного аналізу та підставою розуміння літературного тексту, оскільки в кожному разі він сам де-

монструє, як когнітивне втілення кожного персонажу та їхнє позиціонування впливають на сюжет і теми. Тому, аналізуючи міметичні, синтетичні та тематичні аспекти характеру, ми зберігаємо онтологічну різницю між персонами та персонажами — необхідну умову застосування когнітивних теорій [4]. Як наслідок, маємо змогу аналізувати і наратив життя, висловлений автором у тексті, і реальний «життєвий сценарій», відтворений і репрезентований цим наративом. (Поняття «життєвий сценарій» запропоноване основоположником транзактного аналізу Е. Берном у 60-х рр. ХХ ст. для означення не-свідомого плану життя й нині використовується в різних галузях науки здебільшого задля впорядкування «часової лінії» (минуле, сучасне й майбутнє) індивіда. Ми розуміємо його як специфічний наратив, здатний до відтворення в біографічній практиці дитини.)

Щодо досліджень безпосередньо біографіки для дітей і юнацтва, то їй присвячений розлогіий розділ відомого американського посібника «Charlotte Huck's Children's Literature: A Brief Guide» (2013) [7, с. 535–557]. Авторки наголошують, що сучасний дитячий біографічний non-fiction здебільшого «дотримується тих самих правил, що й серйозні наукові роботи для дорослих», але в доборі персоналій орієнтується на тренди соціальних досліджень, які вивчають інтереси дітей, тому коло героїв значно розширилося завдяки життєписам тих, хто не став знаменитим чи й антигероїв, випадкових представників поп-культури тощо. Також вони засвідчують стрибкоподібне зростання ілюстративних матеріалів у виданнях і домінування формату «книги в малюнках». Саме цей тип видань, зокрема й біографічних, глибоко аналізує в своїй статті для спеціалізованого наукового часопису «Дитяча література в освіті» Тед Кеслер (Ted Kesler), намагаючись окреслити типологію, жанрово-стильову специфіку та читацьку рецепцію книжки-картинки non-fiction для дітей. Дослідник відзначає важливість синергії тексту та малюнка в кращих зразках таких видань, котра забезпечує динаміку їх читання та різноманітність читацьких практик, які вони уможлиблюють [6]. Докладний аналіз кращих американських біографічних книжок-картинок, а також причин їх появи та стрімкого поширення містить ґрунтовне дослідження Барбари Бадер (Barbara Vader), проведене 2013 р. для найстарішого американського щомісячного журналу, присвяченого оглядові дитячої літератури «The Horn Book Magazine» (заснований у Бостоні 1924 р.) [5].

В Україні окремі аспекти художньої біографіки для дітей висвітлені в розділі «Образи дітей у біографічній прозі для юних» монографічного дослідження Т. Качак [1, с. 200–207]. У цій статті, розглядаючи жанрово-стильові особливості біографічної прози для дітей і юнацтва,

ми звертаємося здебільшого до запропонованої нею класифікації, що вирізняє три основні групи: реалістична проза (оповідання та його різновиди; реалістична, соціально-психологічна, детективна повість; автобіографічний, психологічний, соціально-побутовий роман), реалістично-фантастична проза (літературна казка, повість-казка, пригодницька повість та її різновиди, казкова хроніка), фантастична проза (фантастична казка, повість, роман, роман-фентезі). У межах кожної групи дослідниця вирізняє класичні, синтетичні та модифіковані жанрові форми. Також вона визнає, що жанрову систему літератури для дітей можна вибудовувати, зокрема, на основі функціонального аспекту (пізнавальні, пригодницькі, повчальні та розважальні жанри) чи через «зв'язок твору з іншими науками» (історичний, науково-фантастичний, фольклорний, біографічний, психологічний різновиди прози для дітей і юнацтва) [1, с. 110].

Отже, серед масиву новітньої української біографічної книжки для дітей і юнацтва чітко вирізняються *книжки-картинки* (ілюстративний ряд, дизайн видання має таке саме, чи й більше смислове навантаження, що й текст), *біографічна проза* (смислове навантаження зосереджене в тексті книжки) та *синтетичні довідкові видання* (ілюстрації та дизайн зазвичай відіграють промоційно-мотиваційну функцію, а текст — інформаційну, пізнавальну чи й розважальну).

Книжки-картинки — новий для українського книжкового ринку різновид біографічних видань, що з'явився за часів незалежності, від початку наслідував кращі західноєвропейські зразки, твориться поколінням авторів, які сформувалися в часи перебудови та пізніше, й тому повністю позбавлений більшості вад радянської та просвітницької біографічної книжки для дітей. За своєю природою ці видання є здебільшого art-books і мають як пізнавальну, так і мистецьку цінність, що робить їх колекційним об'єктом, чим стимулює посилену увагу також і дорослих до інформації, уміщеної в таких книжках. Кращі зразки подібних біографічних видань для дітей і юні, отже, стають ефективним засобом «м'яких соціальних технологій», формуючи принципово нове сприйняття традиційних постатей українського пантеону (Т. Шевченко, І. Франко, Г. Сковорода) та вводячи до нього раніше замовчувані (А. Шептицький, М. Лемик, М. Сорока) чи малознані (Б.-І. Антонич) персонажі. Ці видання можуть бути побудовані як у межах наративу, так і на дискретній «кліповій» основі. Але завжди це мотивуюча, а не дидактична модель біографічної реконструкції, лише фактологічна основа інформації (і текстової, і графічної) та мультисценарність авторського концепту, а відтак і читацької рецепції. Як наслідок, новітні українські біографічні art-books для дітей і юні, не пропонуючи відверто жодного зразка «життєвого

сценарію», дають змогу в ході біографічного читання виявити та відкорегувати віджилі чи неконструктивні сценарні установки або ж створити нові. Зразком нарративного art-books можуть бути книги Христини Лукашук «Микола Лемик» та «Михайло Сорока», видані брусилівським видавництвом «Дискурс» у 2018 р. Шляхом гармонійного поєднання мінімалістичного контрастного малюнку, вишуканого дизайну та динамічної лінійної оповіді вони розкривають юному читачеві долю знаного у світі, але замовчуваного в Україні символу боротьби з Голодомором Миколи Лемика та несправедливо забутого героя УПА Михайла Сороки, якому завдячують життям як українці, так і литовці, євреї, білоруси та поляки. Натомість знакова для вітчизняної біографіки серія абеток-енциклопедій про видатних діячів української культури львівського «Видавництва Старого Лева»¹ заснована на дискретній «кліповій» основі. Серію вирізняє унікальна «родинна» концепція: смислоутворювальний дизайн і наукомістка інформація про постать дібрані так, щоб зацікавити і молодшого школяра, і дорослого читача. Розташовані в абетковому порядку короткі оповіді розкривають різні аспекти буття певної особистості, уникаючи оціночних суджень та емоційно забарвленої лексики. Перед читачем розгортається найперше біографія факту. Водночас життя кожного персонажа постає таким захопливим і багатобарвним, що не потребує додаткових «ярличків», аби зацікавити та надихнути. Основну роль в осмисленні факту буття відіграє ілюстративний ряд і дизайн книжки (світлина, добір паперу й фарб, шрифти, розташування та забарвлення окремих елементів тощо), створений молодістю, але однією з найбільш знаних у світі серед українських ілюстраторів студією «Аграфка». Завдячуючи зоровим образами, висловлені сенси обростають додатковим смисловим навантаженням, створюючи гармонію живого буття Людини. До прикладу, книга про А. Шептицького від першої сторінки мотивує читача міркувати, «в який спосіб їхнє Я подбає про віру, надію і любов», бо саме «в прихистку цих слів — велична постать митрополита Андрея». Далі кожна сторінка книжки, зорганізованої за абетковим принципом, у довільному порядку розкриває якусь цікаву чи показову деталь буття персонажа, а також його оточення та історичний ландшафт буття. Короткі наративи цієї дискретної оповіді поєднані та значно розширені спільним ілюстративним рядом. Зокрема, брати Шептицькі зображені як пальці однієї руки, оповідь про допомогу митрополита євреям у виразній зображенні його величної постаті з парасолею, що буквально «закриває» людей від бід тощо. Як наслідок, поєднання документальних світлин,

¹ На сьогодні видані книжки, присвячені А. Шептицькому (2015), І. Франку (2016), Б.-І. Антоничу (2017), Т. Шевченкові (2018), Г. Сковороді (2019).

цитат і символічних схематизованих двоколірних зображень із прозорим «енциклопедичним» текстом створює вільний від дидактики простір книжки, котру вільно читати в будь-якій послідовності й різному темпі. Водночас постать Шептицького тут цілісна, чітко прив'язана до географічних, хронологічних, родових та інституційних маркерів. Розкрито його риси характеру та діяльність. Автори ставлять читача в ситуацію активного пошуку, розуміння себе як зіставної із персонажем одиниці. Відтак, він набуває біографічного досвіду, а не лише отримує естетичну чи інтелектуальну насолоду чи дізнається нове.

Традиційна *біографічна проза* для дітей і юнацтва (збірники оповідань про одну чи низку постатей і біографічні повісті з різним відсотком художнього домислу) також зазнала в Україні останнього десятиліття значних змін. До 2014 р. у ній домінували постколоніальний дискурс (традиційний пантеон, наголошення страждань героїв, їхньої ролі як «виразників» цілепокладання та типового життєвого сценарію «народу», романтизація та міфологізація персонажів тощо) та низка гендерних, ідеологічних і психолого-дидактичних стереотипів. У жанрово-стильовому вимірі, особливо в книжці для молодших школярів, найпоширенішою була реалістично-фантастична проза: літературна казка, повість-казка, пригодницькі оповідання та повість і їхні різновиди (як-от документально-казкові повісті Д. Білоуса про дитинство Тараса Шевченка та Лесі Українки).

За останні роки зазнали змін насамперед принципи добору персонажів, до яких звертається вітчизняна біографічна проза для дітей і юнацтва. Найбільш відчутно змінилася кількість персоналій-жінок, котра виросла в рази та охоплює нині як звичні категорії історичних діячок і мисткинь, так і діячок науки, політики, спорту, бізнесу та громадського життя. Водночас звичними в дитячому біографічному читанні стають раніше відсутні в ньому мотивуючі оповіді про сучасних кумирів молоді (Кузьма Скрябін), визначних академічних вчених (В. Вернадський, Є. Патон, І. Сікорський, С. Корольов та інші) та діячів Церкви (Андрей Шептицький, Любомир Гузар та інші), представників українства, які зреалізували себе за межами країни і є всесвітньо знаними (Роксолана, Квітка Цісик та інші), та представників національних спільнот, котрі позиціонуються як діячі української культури або народилися, жили чи працювали в Україні (Г. Меїр та інші).

У жанрово-стильовій площині новітня біографічна проза для дітей і юнацтва стала відчутно тяжіти до стандартів класичного західноєвропейського non-fiction, хоча досі в ній залишається чимало зразків реалістично-фантастичної прози. Щоправда, на відміну від раніших зразків, де міфологізація чи оказковлення було одним із засобів роз-

криття характеру персонажа, нині елемент вигадки слугує зазвичай лише мистецьким обрамленням фактологічної біографічної оповіді та покликаний зацікавити юного читача і втримати його увагу. Скажімо, в оповіді О. Паскевич та І. Бури «Сповнення блаженств. Андрей Шептицький» (Львів: Свідчадо, 2016) біографія церковного діяча розкривається дитині через сон персонажа-ровесника (готуючи «шкільне» завдання, дівчинка уві сні «знайомиться» з людьми, котрі знали й любили А. Шептицького). Варто зазначити, що християнську біографіку для дітей, яка повернулася на український книжковий ринок лише за часів незалежності, вирізняє чітка дидактична настанова, дотримання канону життєписання кожного з персонажів і, водночас, намагання наблизити його до світу сучасної української дитини, зробити цікавим і зрозумілим їй. Також різниться спосіб позиціонування постаті церковного діяча залежно від адресата видання та видавця. Зокрема, книги, розраховані на воцерковленого читача (як-от видавництва «Свідчадо») зберігають канонічне потрактування діянь персонажа та містять пряму дидактичну настанову на життєві сценарії християнського життя і служіння. Натомість видання, звернені до широкого кола читачів, незалежно від їхніх віросповідних практик (зокрема, згадувана вище книжка «Видавництва Старого Лева»), пропонують модель життєвого сценарію непересічної особистості, котра має цілісну натуру та реалізує себе в різних сферах.

Повертаючись до зразків реалістично-фантастичної прози в біографічному читанні дітей, варто наголосити, що й досі найчастіше вони присутні в книзі для читача молодшого шкільного віку. До прикладу, оповідання збірника творів сучасних українських авторів «Йому тринадцятий минало» (Дніпро, 2020; упорядкувала Е. Заржицька), до якого увійшли тексти про дитинство Т. Шевченка 29 прозаїків із України, Болгарії, Канади, США та Польщі, проілюстровані малюнками дітей із Чехії, Болгарії та України (Дніпро, Львів, Харків), демонструють класичні (Г. Баренц «Дудочка Тараса», Л. Відута «Без страху»), синтетичні (В. Захабура «На лівому і правому плечі») та модифіковані (О. Гончаренко «Що там, за Залізними Стوپами») жанрові форми біографічної оповіді. Але всі твори, за невеликим винятком, містять значний елемент вигадки: подорож у минуле уві сні (А. Багряна «Домашнє завдання»), містична боротьба янголів і Музи за душу та долю Тараса (В. Захабура «На лівому і правому плечі»), казкові події в дитинстві Кобзаря: розмова з царицею-привидом із кургану (О. Барліг «Пані з заячими лапами») чи з Вогневиком (М. Дружко «Тарас і Вогневик») тощо. На жаль, часто ця узвичаєна в просвітницькій і радянській традиції модель реконструкції біографії Т. Шевченка для дітей хибує на фактологічну неточність

(зокрема щодо побутових деталей життя родини Тараса, джерел його обдаровання), надлишкову романтизацію та міфологізацію персонажа, що робить неможливим формування біографічного досвіду в читача та спотворює його уявлення про реальну історичну постать.

Натомість чудовим зразком новітньої біографічної повісті-казки є книжка С. Тараторіної «Оця Марія звірів малювала» (Київ: Видавництво, 2020) з ілюстраціями Н. Левицької, присвячена дитинству Марії Приймаченко. Авторка лінійно й досить близько до фактичної біографії оповідає про дитинство художниці, водночас ожививши в уяві дитини-читача фантазмагоричний світ казкових персонажів полотен мисткині. Реалістична, сповнена гумору та драматичних реалій українського села початку минулого століття оповідь поступово вплітає в себе сюжети відомих малюнків М. Приймаченко. Поряд із дівчинкою оживають Болотяний звір і всі дивовижні істоти, витворені уявою художниці. І як має бути в казці життя, вони приходять на допомогу, ставлять героїню перед складним вибором, наділяють її незвичайним даром. Створені Н. Левицькою в манері М. Приймаченко малюнки доповнюють оповідь, акцентуючи мистецьку складову частину сенсів характеру та життєвого сценарію персонажа. А вміщена наприкінці коротка біографічна довідка переводить усе прочитане в актуальну біографічну інформацію. Тут казкові елементи не міфологізують постать мисткині, а лише дають змогу дитині-читачеві усвідомити суть її обдаровання, поповнити власний біографічний досвід співпереживанням як типовому зовнішньому сценарію її життя, так і унікальному внутрішньому розвитку художньо обдарованої особистості.

Цікавими зразками традиційної біографічної прози для підлітків є також серія повістей Неллі Топської (ТОВ «КТБ «Альфа»), присвячених митцям (здебільшого, музикантам, театральним діячам і художникам²). Авторка дотримується традиційних нарративних практик, заснованих на лінійному викладі життєпису та широкому використанні документальних матеріалів, зокрема світлин, епістолярію, спогадової літератури. Ці документально-художні тести відрізняються від подібних зразків недалекого минулого насамперед зосередженістю на життєвих практиках і сценаріях персонажа, а також використанням почуттєво-психологічної канви як сюжетної основи наративу. Останнє має підтримувати сталий інтерес підлітків до читання й водночас дає

² Серед них: «Музика, що окрилює душу», «Подільський Орфей», «Дівчина-легенда» (2016), «Зачарована квітами», «Батько українського театру» (2017); із серії «Золота доба української музики» — «Артемій Ведель», «Максим Березовський», «Сергій Васильківський» (2018), «Музика добра і любові. Кирило Стеценко», «Неперевершена. Соломія Крушельницька», «Славетна. Марія Заньковецька» (2020).

змогу ширше розповісти про оточення, побут, звички та характерні риси героїв. Та головним залишається формування в читача цілісного уявлення про непересічний життєвий сценарій успішної людини, стратегію її особистого «творення біографії», усвідомлення ціни та наслідків життєвого вибору. Авторка спонукає підлітків емоційно проживати та критично аналізувати перебіг долі видатних митців, набуваючи тим самим власного біографічного досвіду. Скажімо, життєпис Соломії Крушельницької демонструє читачеві життєвий сценарій напрочуд обдарованої, сильної, свідомої себе та відповідальної людини. Короткі пізнавальні екскурси щодо світового визнання співачки, фактологічного наповнення її біографії гармонійно сусідять у книжці з художніми нарративами, котрі оживляють перед читачем ключові моменти долі героїні: життя в батьківській родині, відмова від запланованого весілля, вступ до консерваторії, взаємини з М. Павликом і В. Стефанником та іншими. Та попри завідому гендерну маркованість, оповідь містить чимало суто чоловічих поведінкових моделей, дає уявлення про культурне й побутове життя Галичини наприкінці XIX — на початку XX ст., театральне щодення України та Західної Європи тощо.

Натомість книжки найпомітніших нині серед вітчизняних біографічних серій «Видатні особистості. Біографічні нариси для дітей» і «Видатні українці. Люди, які творили історію» київського видавництва «РІО» позначені чіткою орієнтацією на західноєвропейські зразки біографічної прози та відповідні моделі поширення біографічного читання. Кожна книжка містить художні оповіді про дитинство, мрії, життєвий шлях і досягнення окремого персонажа та яскраві сучасні ілюстрації, котрі додають читанню смаку, але не є сенсоутворювальними. Добір персонажів (байдуже, йдеться про зарубіжжя чи Україну) орієнтований на максимальну «впізнаваність» кожної постаті сучасним читачем, її «присутність» у медійному просторі. Зокрема, «видатних діячів» світу представляють Коко Шанель, Альберт Ейнштейн, Нікола Тесла (2017), Стів Джобс, Чарлі Чаплін, Блез Паскаль, Маргарет Тетчер, Марія Кюрі, Леонардо да Вінчі, Вільям Шекспір (2018) та Ілон Маск (2019). А «видатних українців» — Валерій Лобановський, Кузьма Скрябін, Любомир Гузар, Роксолана, Ігор Сікорський і Леонід Каденюк (2019).

Такий підхід до формування кола персонажів біографічної серії нині поширений у світі, бо комерціалізація книговидавництва формує «масовість сприйняття», що потребує хвилеподібного забезпечення читачів повторюваними та оновлюваними «впізнаваними» образами і проблематикою. Тому популярністю користуються книги-бестселери, в основі яких — культовий герой певного покоління чи «людина з екрану». Коли йдеться про біографічний non-fiction, герой має асо-

ціюватися в дитини із нею самою. Дитина-читач повинна мати змогу через біографічне читання прожити безліч «доль», зрозуміти й попустити крізь себе різні життєві сценарії, збагативши таким чином власний досвід, а не лише знання чи поінформованість.

Кожна книжка серії відкривається зверненням видавця та директора «РІО» Ольги Іванової до читача-дорослого, котре мотивує його читати дітям і пояснює завдання серії, які ставлять її автори: «Ці книжки допомагають дитині отримати відповіді на запитання про те, як працює цей світ, як досягти успіху, чому вчитися, який життєвий шлях обрати для себе». Життєпис кожного персонажа представлений низкою коротких оповідань-розділів, розташованих за хронологією подій та супроводжуваних короткими запитаннями до читача, що привертають його увагу до основної фактологічної інформації кожного наративу. Стиль оповіді вирізняється непритаманною раніше українській дитячій книзі раціональністю, відсутністю описовості, домінуванням дієслів та іменників. Це серйозна й відверта розмова, у якій герой не завжди чинить у межах усталених соціальних практик, переживає як радісні, так і гіркі хвилини, переймається питаннями матеріального достатку, самореалізації, налагодження побуту такою ж мірою, як і «високим», конфліктує та протистоїть, зрештою, помирає, але залишає по собі здобутки та добру пам'ять. Наприкінці кожне видання містить «Важливі дати» життя персони, переліки її відзнак, словничок, а також бібліо-, відео- та аудіографію.

Важливо, що в цих книжках, на відміну від пострадянського дискурсу, особа НЕ позиціонується винятково виразником типового «канонізованого» життєвого досвіду, соціальної чи іншої групи. Вона є Особистістю з УНІКАЛЬНИМ, неповторним, але мотивуючим життєвим досвідом. Її життєвий сценарій — НЕ зразок, а модель можливої поведінки в межах ситуацій, із якими дитина може зіткнутися в житті. Читач дізнається про таку само, як він, людину, котра змогла максимально зреалізувати свої можливості та прожила цікаве, насичене й варте поваги життя, а не про «недосяжний ідеал». Його закликають стати так само повноцінною особистістю, а не «рівнятися на зразок».

До *синтетичних довідкових видань* ми зараховуємо розмаїті біографічні збірники, присвячені одній чи низці постатей, які найчастіше позиціонуються як «біографічний проект» та де ілюстративний ряд і дизайн слугує здебільшого рекламно-промоційним завданням, а тексти можуть бути найрізноманітніших жанрів і якості. Одним із перших таких видавничих проектів можна вважати серію «Апріорі — дітям», започатковану 2009 р. львівським видавництвом «Апріорі», мета якої — ознайомити молодших школярів із біографіями визнач-

них митців та їхніми творами, доступними сприйняттю дітей молодшого та середнього шкільного віку. Нині вона відчутно розрослася, видання користуються незмінною популярністю в освітян і бібліотекарів, оскільки поряд із лінійним (але досить вичерпним, із цікавим документальним наповненням) викладом біографії містять якісні фотоматеріали, тексти, реалістичні зображення, котрі зручно використовувати в роботі з дітьми. Персонажі добираються відповідно здебільшого ті, що вивчаються в різних курсах шкільної програми, скажімо: Олена Пчілка, Іван Франко (2015), Марія Людкевич (2016), Григорій Сковорода, Олександр Олесь, Леонід Глібов, Микола Вінграновський (2017), Маркіян Шашкевич (2018). Книжки серії втілюють собою краще з традиційного біографічного дискурсу минулого століття, зберігаючи водночас і панегіричний підхід у біографічному наративі та доборі документального масиву, й орієнтацію на «організоване» читання книжки дітям, а не самостійне читання її дитиною.

Найбільш знаним нині серед власне українських синтетичних довідкових видань, а також найпотужнішим гендерно маркованим біографічним виданням для дітей став спільний проект київського видавництва «Видавництво» та Національного демократичного інституту «Це зробила вона» та «Це теж зробила вона» (2018), у дизайні, алгоритмі створення та промоції якого широко використані новітні західноєвропейські стратегії. Скажімо, обкладинка книг виконана як трафарет із написами «Це зробила вона» та «Дівчата можуть усе», а вихід видання супроводжувався кампанією в соціальних мережах із хештегами #ЦеЗробилаВона та #ДівчатаМожутьУсе. (Такий мультимедійний характер, властивий сучасній дитячій книжці-бестселеру, доповнюється комп'ютерними чи настільними іграми, анімацією чи кінофільмами, телесеріалами тощо.) Концептуально книги подібні до славнозвісних «Казок на ніч для дівчат-бунтарок» Е. Фавіллі та Ф. Кавалло. Але в українському проекті дібрані лише персонажі вітчизняної історії та культури, а творцями цих історій є лише українські автори та ілюстратори. Різниться й концепція добору персоналій. Італійські авторки наголошували саме жіночий індивідуальний ЧИН (незвичайність, першість, значущість виклику, кинутого світові чоловіків, тощо). Натомість українські упорядники — значущість здобутків кожної з героїнь в окремій царині чи галузі. Тому, за В. Вздольською, «...складається враження, що в українській книжці більше культурних діячок, в американській — більше громадських активісток (це сильний момент — особливо, коли йдеться про освітні чи екологічні ініціативи в далеких країнах), спортсменок та жінок, які реалізувалися в бізнесовій чи прикладній сфері (від телекухарки Джулії Чайлд до модельєрки Коко Шанель). Цікаво вийшло і з дивер-

сифікацією: для українського проекту залучали численних жінок „українського походження”, в американському — пряма diversity з героїнями з Африки, Латинської Америки, Азії чи позначкою „перша/найвідоміша афроамериканка в своїй сфері”» (https://vaensnsbook.blog/2019/07/31/mirror-mirror-nonfiction-great-women-for-kids/?fbclid=IwAR0dGlb_fjEsAhvCZg0IQRHz2_rb1KLw3hm1wyP720vffFvCr8PwlkiPG3w). Постаті розташовані за хронологічним принципом, починаючи від княгині Ольги й до сьогодення. Але між окремими з них часовий проміжок може бути понад два століття (скажімо, за Хатідже Турхан слідує етнографія Пелагея Литвинова-Бартош), що викликає здивування, бо відомих і впливових жінок в історії України вистачає в усі часи. Поряд із широко знаними постатями минулого (О. Кобилянська, Леся Українка, С. Крушельницька, О. Теліга, К. Білокур та інші) є наші сучасниці (шахістки сестри Музичук, плавчиня Я. Клочкова, математикиня М. В'язовська, паралімпійка О. Мастерз та інші). Оскільки тексти писалися різними авторами (зокрема й чоловіками!), вони дуже різняться за якістю та стилем, а також добором матеріалу для біографічної оповіді. Публіцистичні, науково-популярні, художні тексти, уміщені в добірці, можуть стисло переповідати всю біографію героїні, зосереджуватися на її професійному шляху чи лише на зоряній миті успіху. Окрім того, різні автори порізно бачать можливості дитини-читача, а тому зовсім простенькі розповіді сусідять із складними есеями, придатними лише для підліткового (чи й дорослого!) читання. Так само різним є і наратор кожної історії: оповідь ведеться як у минулому, так і в теперішньому часі, від третьої чи від першої особи, якою може бути сама героїня, тварина чи навіть неодухотворений предмет. Таке розмаїття (підтримане і в ілюстраціях, також виконаних різними художниками у різних стилях і техніках) почасти дратує, почасти додає драйву в сприйнятті огрому нової інформації. Та основне — ці видання уже жодним чином не відсилають нас до пострадянського постколоніального травматичного досвіду. Попри всі зауваги, представлений у двох томах проекту калейдоскоп жіночих біографій вражає відвертою яскравістю презентації персоналій (і в буквальному ілюстративно-зоровому вимірі найперше!) та вітаїстичною домінантою радості перемоги (замість звичного в минулому успіху «долання перешкод») у наративах.

Кращим за якістю текстів і добором персоналій на сьогодні серед біографічних синтетичних довідкових видань для дітей є книжка «Дивовижні особистості, які змінили ХХ століття: 20 дивовижних дівчат, які змінили ХХ століття. 20 дивовижних хлопців, які змінили ХХ століття» вже згадуваного київського видавництва «ІРІО» (2020).

Видання — збірка класичних мотивуючих біографічних наративів, заснованих на документальній основі та викладених у межах раціонально-прагматичної комунікативної моделі «дорослий / дитина» (є лише достовірна інформація, корисна для мотивації та саморозвитку дитини, імператив нарації щодо персоналії скерований на діалог і змагальність, а не «сприймання» її величі). Основні «надзавдання» видання чітко окреслені в анотації: «Придивися, вони серед нас! Щодня своїми досягненнями, ідеями, творчістю, винаходами ці відчайдухи змінюють світ на краще. <...> Ти довідаєшся, як цим дивовижним людям вдалося здобути свою «суперсилу» та досягнути мети попри всі перешкоди. Можливо, одного дня ти теж зробиш щось дивовижне?». Це одне з перших українських біографічних видань для дітей достатньо збалансоване за гендерною ознакою (по 20 персоналій кожної статі), за сферами діяльності (значна присутність діячів науки, бізнесу, а не лише культури чи політики) та за вододілом «вітчизняний» / «світовий» (українці становлять більше третини усіх персоналій, ще частина є вихідцями з України чи пов'язані з нею, скажімо, Г. Меїр, Геді Ламарр, В. Вернадський та інші). Важливо, що постаті дібрані таким чином, що українські вчені, митці, спортсмени фактично рівноцінні із зарубіжними. Цій самій меті слугує структура наративу, зорганізована як своєрідна поширена художньо-документальна «біографічна довідка»: ім'я та прізвище; дефініція, що окреслює основний здобуток (скажімо: «Осягнула таємницю радіоактивності», «Створила захопливий спосіб навчання для дітей» тощо); повні дати життя та смерті; власне розповідь; три дефініцій-маркери, що окреслюють сферу діяльності («Радіоактивність», «Радій і полоній», «Радіація» — у М. Складовської-Кюрі, «Педагог», «Вільне виховання», «Освіта» — у М. Монтессорі тощо). Це книга полікультурного та поліетнічного дискурсу, в якому українство посідає своє значиме органічне місце. Вона як ніяка інша підтверджує, що Україна «молода» вже увійшла в західноєвропейський гуманістичний контекст і формується в його межах.

Кожний розворот містить біографічну оповідь та ілюстрацію — «портрет» персонажа. І саме останні роблять його «синтетичним», бо слугують єдиній меті — привернути увагу читача, звиклого до «гламурних» зображень своїх кумирів та «ляльковості» екранних образів. М. Мороз створила дуже картинні й позірні, хоча й впізнавані (типові риси, предмети-мітки професійної діяльності тощо) зображення «ляльок» відомих діячів: вишукані дитячі обличчя з дорослим виразом «барбі-стандарту» в дорослому одязі (особливо ця ляльковість помітна у зображеннях чоловіків, де на хлоп'ячі обличчя приліплі «іграшкові» вуса). Попри все сказане, ці ілюстрації

перетворюють виважену документально-художню біографічну збірку на гламурний art-book, що значно розширює читацьку аудиторію й тим стимулює біографічне читання.

Підсумовуючи, маємо визнати, що нині в Україні актуальні висновки Барбари Бадер, зроблені щодо американської біографічної дитячої книжки: «...Мультикультуризм, який наголошує на особистих досягненнях, відродження фемінізму та інших ціннісних систем, розростання Інтернету, який персоналізує буття особи, стали факторами, які сприяють популярності біографічних видань. Життя стало персоналізованим і воно потребує так само персоналізованих зразків на будь-який випадок» [5]. Водночас новітній біографічній книзі для дітей в Україні притаманна жанрова й формальна різноманітність та тяжіння до все більшої візуалізації. Відсутність ієрархії в презентації сенсів тексту на вербальному, графічному та візуальному рівні засвідчує їхній синтез та нерозривний взаємозв'язок усіх елементів. Як наслідок відбувається дублювання змісту на одному з рівнів його презентації, що породжує інформаційну надлишковість, що в свою чергу веде до спрощення мовної складової й уніфікації смислів.

Щодо суто біографічного дискурсу, то предметне поле біографічного аналізу, як і конкретний матеріал (у нашому разі — біографіка для дітей і юнацтва) можуть бути найрізноманітнішими й залежать лише від мети дослідження та обраної методології. Адже ще О. Валевський зауважував, що «біографічним фактом» можуть стати абсолютно різні «історичні факти» чи «факти життя», залежно від мети й методу біографічної реконструкції. А що біографіка для дітей і юнацтва за своєю природою комунікативна в значно ширшому сенсі, ніж інші різновиди літератури для цієї вікової категорії читачів (у її площині на різних рівнях взаємодіють автор, герой, адресат, читач і реципієнт), вона перестає бути лише «інформацією» чи «нарративом», а обертається на багаторівневий континуум міжособистісних взаємостосунків, зв'язків між особистістю та соціумом, особистістю та історією як діалогом поколінь і пам'яттю. Тому в подальшому, вважаємо, цікаві результати можуть бути в дослідженні місця та ролі біографічних видань для дітей як однієї з найвпливовіших «м'яких соціальних технологій» у межах біополітики (за М. Фуко), котра уже повномасштабно увійшла в сферу формування людини та фактично незворотно змінила її.

1. Качак Т. Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст. : моногр. / Тетяна Качак. – Київ : Академвидав, 2018. – 317 с.
2. Марченко Н. П. Стратегії біографічного письма та дискурс біографіки для дітей і юнацтва в Україні (2014–2019 рр.) // Українська біографістика = *Biographistica Ukrainica* : зб. наук. пр. – Київ, 2019. – Вип. 18. – С. 173–195. <https://doi.org/10.15407/ub.18.173>
3. Папуша О. Дитина-Світ-Література: Формат дослідження / О. Папуша // Сучасні літературознавчі студії. Вип. 2 : Дитина і світ: проблема культурного діалогу : зб. наук. пр. – Київ : Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 106–111.
4. Alkestrand M. A Cognitive Analysis of Characters in Swedish and Anglophone Children's Fantasy Literature / Malin Alkestrand, Christopher Owen // *International Research in Children's Literature*. – Edinburgh, 2018. – Vol. 11. – Is. 1. – P. 65–79. <https://doi.org/10.3366/ircl.2018.0254>
5. Bader B. Persons of Interest: The Untold Rewards of Picture Book Biographies / Barbara Bader // *The Horn Book Magazine*. – 2013. – Vol. 89. – Is. 5. – P. 11–18.
6. Kesler T. Evoking the World of Poetic Nonfiction Picture Books / Ted Kesler // *Children's Literature in Education*. – 2012. – Vol. 43. – Is. 4. – P. 338–354. <https://doi.org/10.1007/s10583-012-9173-4>
7. Kiefer B. *Charlotte Huck's Children's Literature : A Brief Guide* / B. Kiefer, C. Tyson. – 2 ed. – New York : McGraw-Hill, 2013. – 416 p.

REFERENCES

1. Kachak, T. (2018). *Tendentsii rozvytku ukrainskoi prozy dlia ditei ta yunatstva pochatku 21 st.* [Trends in the development of Ukrainian prose for children and adolescents beginning of the 21 century]. Kyiv, Ukraine: Akademvydav. [In Ukrainian].
2. Marchenko, N. (2019). Strategii biohrafichnogo pysma ta dyskurs biohrafiky dlia ditei i yunatstva v Ukraini (2014-2019 rr.) [Biographical writing strategies and biography discourse for children and youth in Ukraine (2014-2019)]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 18, 173-195. <https://doi.org/10.15407/ub.18.173> [In Ukrainian].
3. Papusha, O. (2005). Dytna-Svit-Literatura: Format doslidzhennia [Child-World-Literature: The Format of the Study]. In *Suchasni literaturoznavchi studii* (Vol. 2, pp. 106-111). Kyiv, Ukraine: Vyd. tsentr KNLU. [In Ukrainian].
4. Alkestrand, M., & Owen, Ch. (2018). A Cognitive Analysis of Characters in Swedish and Anglophone Children's Fantasy Literature. *International Research in Children's Literature*, 11(1), 65-79. <https://doi.org/10.3366/ircl.2018.0254> [In English].
5. Bader, B. (2013). Persons of Interest: The Untold Rewards of Picture Book Biographies. *The Horn Book Magazine*, 89(5), 11-18. [In English].
6. Kesler, T. (2012). Evoking the World of Poetic Nonfiction Picture Books. *Children's Literature in Education*, 43(4), 338-354. <https://doi.org/10.1007/s10583-012-9173-4> [In English].
7. Kiefer, B., & Tyson, C. (2013). *Charlotte Huck's Children's Literature: A Brief Guide* (2 ed.). New York, NY: McGraw-Hill. [In English].

Стаття надійшла 02.05.2020 р.

Nataliia MARCHENKO, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Associate, Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

Presentation of biographical knowledge in contemporary Ukrainian biographical publications for children and adolescents.

An attempt was made to analyze biographical pragmatics (in particular, models of biographic reconstruction) using typical examples of Ukrainian biographical publications fiction and non-fiction for children 2014–2020, which represent the most common strategies for domestic biographical writing (The Publishing House “IRIO”, The Old Lion Publishing House, “Vydavnytstvo”, Nelli Topsiskaia, Kristina Lukashchuk, etc.).

With the growing personalization of life (caused by multiculturalism, informatization, the rapid change of value systems), the need for personalized samples for any occasion is increasing, which contributes to the popularity of biographical knowledge.

An attempt was made to identify typical features of modern Ukrainian biographical picture books, biographical prose, synthetic reference books for children and adolescents. A marked dominance of the illustrative series and the motivating component of the biography is noted. Publication can be organized in the form of a narrative or a “clip”. But always it is already a motivating, and not a didactic model of biographical reconstruction. The authors create a dialogue situation for the reader when he is forced to actively search for meanings, perceiving himself as a unit of biographical discourse comparable to the character. Thus, he gains biographical experience, and not only receives aesthetic or intellectual pleasure or studies new things. However, in the book for younger schoolchildren, still pragmatic documentary narratives coexist with romanticized and fantastic ones.

The principles for choosing characters in the biographical book for children and adolescents have also changed. The amount of information about women, modern youth idols, outstanding scientists, church leaders, as well as Ukrainians who have become famous outside the country, and representatives of national communities of Ukraine has significantly increased.

Key words: biographical publication for children and youth, book for children and adolescents, biography, biographical pragmatics.